

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση

Το 1961, ο διάσημος αραβολόγος, ισλαμολόγος και τουρκολόγος Μπέρναρντ Λιούις δημοσίευσε ένα βιβλίο από το Oxford University Press που θεωρήθηκε αμέσως κλασικό στο είδος του και έμελλε να παραμείνει βασικό εγχειρίδιο τουλάχιστον για μια γενιά. Πρόκειται, βέβαια, για το βιβλίο *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*¹ (*The Emergence of Modern Turkey*). Όταν, αρχικά, μου δόθηκε η δυνατότητα να γράψω το δικό μου βιβλίο *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας* (στο οποίο αρχικά σκόπευα να δώσω τον τίτλο «Η Τουρκία στη σύγχρονη εποχή»), κίνητρο, σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσε η ανάγκη, από καιρό ήδη, για ένα εγχειρίδιο που θα αντικαθιστούσε ή που θα συμπλήρωνε εκείνο του Λιούις.

Γι' αυτό το λόγο, είναι χρήσιμο, ή τουλάχιστον ενδιαφέρον, να δει κανείς σε τι διαφοροποιείται το δικό μου βιβλίο για να καταλάβει αν, και σε ποια σημεία, στην τουρκική ιστοριογραφία έχουν αναπτυχθεί διαφορετικές προσεγγίσεις και, ενδεχομένως, αν έχει υπάρξει πρόοδος σε σχέση με την προδρομική μελέτη του Λιούις. Κατά τη γνώμη μου, μια πιο προσεκτική ματιά στο έργο που θεωρούνταν η βίβλος της σύγχρονης τουρκικής ιστορίας όταν σπούδαζα στο Πανεπιστήμιο του Λέιντεν (και για πολλά χρόνια έκτοτε) και που συνέβαλε στην απόφασή μου να ειδικευτώ σ' αυτό τον τομέα, έχει ιδιαίτερη σημασία.

Ο Μπέρναρντ Λιούις και η τουρκική ιστοριογραφία

Κατ' αρχάς, αυτό που εντυπωσιάζει κάποιον, όταν ξαναδιαβάξει το βιβλίο, είναι πως πολλά πράγματα, που ήταν αυτονόητα σαράντα χρόνια πριν, είναι πλέον υπό αμφισβήτηση. Ακόμη και ο τίτλος *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*. Τι σημαίνει άραγε «Ανάδυση»; Ο Λιούις δεν επιχειρηματολογεί σχετικά με το ζήτημα αυτό στον πρόλόγό του, αλλά είναι βέβαιο πως η λέξη υπονοεί ότι έχουμε να κάνουμε με μια αυθόρμητη και σταδιακή εξέλιξη, κατά την οποία η σύγχρονη Τουρκία ξεπροβάλλει σιγά-σιγά, σαν το νεογνό μέσα από το κελυφός του αυγού. Ο Φερνάντ Αλμάντ πρόσφατα απέδειξε πως

δεν πρόκειται παρά για μια αυταπάτη. Πως η Τουρκία όπως τη γνωρίζουμε δεν υπήρξε η αναπόφευκτη κατάληξη μιας φυσικής εξέλιξης, αλλά το προϊόν μιας σειράς από συνειδητές ενέργειες ηγετών με σαφή ιδεολογικά κίνητρα². Ο όρος «Ανάδυση», προφανώς, δεν είναι αξιολογικά ουδέτερος. Υπονοεί όχι μόνο μια σταδιακή εξέλιξη, αλλά την εκπλήρωση ενός πεπωμένου: το νεογνό ήταν στο κέλυφος έτοιμο να ξεπροβάλει. Υπονοεί επίσης τη μετάβαση σε ένα ανώτερο ιστορικό στάδιο. Ο Λιούις δεν προσπαθεί να κρύψει αυτή την πρόθεση. Στην πρώτη πρόταση του προλόγου διαβάζουμε:

Το θέμα του βιβλίου είναι η Ανάδυση της νέας Τουρκίας μέσα από την παρακμή της παλαιάς.

Η παλαιά Τουρκία δεν είναι μόνο παλαιά, είναι και παρηκμασμένη. Ποια αποκαλείται, τώρα, «σύγχρονη» Τουρκία και ποια είναι η παλαιά, παρηκμασμένη που ήθελε να αντικαταστήσει;

Ξεκινώντας από το τελευταίο, η «σύγχρονη Τουρκία» δεν είναι απλώς το αντίθετο της «παλαιότερης Τουρκίας». Η τομή αφορά την Τουρκική Προεδρευόμενη Δημοκρατία που ιδρύθηκε το 1923 και γιορτάζει τα 80ά γενέθλιά της φέτος σε σχέση με την προκάτοχό της Οθωμανική Αυτοκρατορία με ιστορία έξι αιώνων. Μ' αυτή την έννοια, η ορολογία του Λιούις αντανακλά μια παράδοση που είχε αποκτήσει γερές βάσεις από τα μέσα της δεκαετίας του '20. Οι συγγραφείς μιας πλειάδας βιβλίων που αφορούν τη νεαρή Δημοκρατία είχαν οικειοποιηθεί αυτή τη θεωρία σε μεγάλο βαθμό και είχαν χρησιμοποιήσει ανάλογες περιγραφές:

Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey* (1924), Berthe George-Gaulis, *La nouvelle Turquie* (1924), Kurt Ziemke, *Die neue Türkei* (1930), Jean Deny, *Petit Manuel de la Turquie Nouvelle* (1933), Henry Elisha Allen, *The Turkish Transformation* (1935), Sir Harry Luke, *The Old Turkey and the New* (1936), August, Ritter von Kral, *Das Land Kemal Atatürks. Der Werdegang der modernen Türkei* (1937), ανωνύμου *The New Turkey* (1938), Geoffrey Lewis, *Modern Turkey* (1955), Eleanor Bisbee, *The New Turks* (1956), Irfan Orga, *Phoenix Ascendant. The Rise of Modern Turkey* (1958) και Pia Angela Gokturk, *Werdegang der neuen Türkei* (1983).

Κάποιοι συγγραφείς προτίμησαν πιο ηχηρούς τίτλους για να αντιπαραθέσουν το νέο στο παλιό: Karl Klingardt, *Die Schleier fallen!* (1933), Lilo Linke, *Allah dethroned* (1937) και Barbro Karabuda, *Goodbye to the fez* (1959), αλλά η ουσία παραμένει η ίδια. Σε όλη αυτή τη βιβλιογραφία, η βασική αντίθεση ανάμεσα στο παλιό και το νέο, που συμπίπτει με τη μετάβαση από την Αυτοκρατορία στην Προεδρευόμενη Δημοκρατία, είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο αποκτά υπόσταση η αφήγηση της τουρκικής ιστορίας. Αλλά τι θα πει «σύγχρονη»; θα ξαναγυρίσουμε σε αυτό το ερώτημα αργότερα.

Αν εξετάσουμε τώρα το *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, παρατηρούμε αμέσως ότι η στάση του Λιούις απέναντι στο πρόβλημα της συνέχειας και της αλλαγής είναι αμφίθυμη. Από τη μια, θεωρεί τις εξελίξεις μετά το 1918 «ριζική και βίαιη ρήξη με το παρελθόν», από την άλλη ερμηνεύει αυτή τη ρήξη ως απόληξη μιας μακράς διαδικασίας μεταρρυθμίσεων. Μ' αυτή την έννοια, η μελέτη του Λιούις διαφέρει από εκείνη των κατεξοχόν κεμαλιστών ιστορικών οι οποίοι βλέπουν στη Δημοκρατία μια ριζικά νέα αφετηρία που δεν οφείλει σχεδόν τίποτε στο οθωμανικό παρελθόν και που υπήρξε το αποτέλεσμα της δράσης του Μουσταφά Κεμάλ πασά Ατατούρκ ως «από μηχανής θεού». Αναφέρει:

Η τουρκική επανάσταση ορίζεται τυπικά από τη βίαιη ανατροπή της παλαιάς πολιτικής τάξης και την εγκαθίδρυση μιας καινούργιας, το 1908. Από μια άποψη, ωστόσο, ακολούθησε μια πορεία δύο περίπου αιώνων. (σ. 473)

Ο Λιούις ανήκει κατεξοχόν σε μια γενιά διανοουμένων που έγιναν γνωστοί στην Τουρκία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως ο κοινωνιολόγος Νιγιαζί Μπερκές³ και ο συνταγματολόγος και πολιτικός επιστήμονας Ταρίκ Ζαφέρ Τουναγιά⁴, οι οποίοι επίσης θεωρούν την Τουρκική Δημοκρατία διαφορετικό και, από μια άποψη, τελικό στάδιο στην τουρκική ιστορία, αλλά αφήνουν ένα παράθυρο ανοικτό για όσους την προετοίμασαν: τους αρχιτέκτονες του οθωμανικού διοικητικού και πολιτισμικού εκσυγχρονισμού κατά τον 19ο αι. και, ιδιαίτερα, το κίνημα των Νεοτούρκων στις αρχές του 20ού αι., που, σύμφωνα με τον Τουναγιά, αποτέλεσε το «πειραματικό εργαστήριο της Δημοκρατίας».

Αν και αυτή η προσέγγιση είναι πολύ πιο προσεκτική από εκείνη των ορθόδοξων κεμαλιστών ιστορικών της προηγούμενης γενιάς, έχει ένα σημαντικό μειονέκτημα. Μέσα από αυτήν, η ύστερη οθωμανική ιστορία αποκτά αυτομάτως τελεολογικό χαρακτήρα. Μετατρέπεται σε «προϊστορία» της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας. Αυτό με τη σειρά του μετατρέπει την ύστερη οθωμανική ιστορία σε κατεξοχόν τουρκική ιστορία, γεγονός που διαστρέφει τον πολυπολιτισμικό, πολυεθνικό χαρακτήρα αυτής της ιστορίας στην οποία οι Αρμένιοι, οι Έλληνες, οι Εβραίοι, οι Κούρδοι, οι Άραβες, οι Αλβανοί και οι Βόσνιοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο ενός θρησκευτικού πολιτικού συστήματος όπου κυριαρχεί η αφοσίωση στη σουλτανική δυναστεία. Ο Λιούις υπηρετεί αυτή την φιλοτουρκο-εθνικιστική τάση κι αυτό αποδεικνύεται, για παράδειγμα, από ένα απόσπασμα στην εισαγωγή του. Στη σελίδα 2 του βιβλίου του αναφέρει:

Οι Τούρκοι είχαν ταυτιστεί με το Ισλάμ τόσο πολύ που ακόμη και η έννοια της τουρκικής εθνικής ταυτότητας είχε αφομοιωθεί από αυτό.

Η τουρκική εθνική ταυτότητα αφομοιώθηκε στον ισλαμικό ωκεανό. Αυτό σημαίνει, προφανώς, ότι ο Λιούις θεωρεί το τουρκικό έθνος αρχετυπική οντότητα. Η οντότητα αυτή περιέμενε την ευκαιρία να υπερκεράσει όλο το οθωμανικό και ισλαμικό σύμφυρμα και να ανέβει στην επιφάνεια. Φυσικά, αυτός είναι ο κλασικός τρόπος με τον οποίο οι εθνικιστές αντιμετωπίζουν την εθνική ταυτότητα, αλλά φαίνεται λίγο αφελής στους σύγχρονους ιστορικούς, που έχουν, για παράδειγμα, επηρεαστεί από το έργο του Άντερσον, του Χόμπσμπωμ και του Γκέλλνερ σχετικά με τον τρόπο που οι εθνικιστές κατασκευάζουν το παρελθόν του έθνους για να το χρησιμοποιήσουν ως όπλο στους πολιτικούς τους αγώνες.

Μια παρατήρηση στη σελίδα 7, αν και σημαντική, είναι ενδεικτική της θέσης του Λιούις. Υποστηρίζει ότι:

Η τουρκική γλώσσα, που, παρά το γεγονός ότι υπόκεινταν επί μακρόν σε ξένες επιρροές, επιβιώνει θριαμβευτικά.

Ο Λιούις υιοθετεί εδώ τη βασική αντίληψη της κεμαλικής γλωσσικής καθαρότητας, ότι δηλαδή υπάρχει μια καθαρή ή «πραγματική» τουρκική γλώσσα, που πρέπει να αποαποικιοποιηθεί και να αποκαθαρθεί από ξένες επιρροές. Στο σημείο αυτό, επίσης, φαίνεται να θεωρεί την τουρκική ταυτότητα, εκφρασμένη μέσα από τη γλώσσα, ως κάτι που αφομοιώνεται σε κάτι μη τουρκικό (οθωμανικό;) αλλά με μια δική του αυθυπαρξία.

Περιεχόμενο και μορφή του βιβλίου Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας

Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος είναι μια χρονολογικά οργανωμένη εξιστόρηση σε εννιά κεφάλαια, που ξεκινά από τον 17ο αι. και καταλήγει με την άνοδο στην εξουσία του Δημοκρατικού Κόμματος του Μεντερές το 1950. Το δεύτερο μέρος είναι μια θεματικά οργανωμένη περιγραφή των αλλαγών σε πέντε κεφάλαια. Ο Λιούις ξεκινά την εξιστόρησή του με την «παρακμή» της Αυτοκρατορίας, θεωρία που, αυτή καθαυτή, έχει δεχτεί σκληρή επίθεση τα τελευταία χρόνια⁵. Στη συνέχεια, αναφέρεται στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού του κράτους με παραδοσιακά μέσα, στην αυξανόμενη επιρροή της Ευρώπης, στις γραφειοκρατικές αλλαγές των αρχών του 19ου αι., στην κίνηση των Νέων Οθωμανών, στη μακρά βασιλεία του Αμπντούλ Χαμίτ, στους Νεότουρκους, στην κεμαλική Προεδρευόμενη Δημοκρατία και στην Προεδρευόμενη Δημοκρατία μετά τον Κεμάλ. Στο θεματικό μέρος, ασχολείται με τους μετασχηματισμούς στις συλλογικές ταυτότητες, το κράτος και την κυβέρνηση, τη θρησκεία και την πολιτισμική και ταξική διαστρωμάτωση.

Το βιβλίο βασίζεται σε αγγλική, γερμανική, γαλλική και τουρκική βιβλιο-

γραφία και σε δημοσιευμένους Οθωμανούς συγγραφείς, τους οποίους ο Λιούις παραθέτει συχνά και με επιτυχία, τόσο στο κείμενο, όσο και στις σημειώσεις. Αρχαιακό υλικό δεν φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί.

Σαράντα χρόνια αργότερα

Αν εξετάσει κανείς το βιβλίο τώρα, από σύγχρονη οπτική γωνία –σαράντα χρόνια αργότερα– και προσπαθήσει να το συγκρίνει με το επίπεδο της έρευνας σχετικά με τη νεότερη τουρκική ιστορία, τι συμπεράσματα βγάζει; Σε ποια σημεία μπορούμε να διακρίνουμε πρόοδο στο ερευνητικό πεδίο ώστε να μπορούμε να θεωρήσουμε τη δουλειά του Λιούις παρωχημένη; Θεωρώ ότι υπάρχουν τρεις παράγοντες, ή μάλλον τρεις ομάδες παραγόντων που παίζουν σημαντικό ρόλο εδώ.

1. Διανοητική ιστορία αντί συνολικής ιστορίας

Η πρώτη αφορά το είδος της ιστορίας που έχει γράψει ο Λιούις και που προφανώς είχε σκοπό να γράψει. Πρόκειται, κατ' αρχάς, για μια ιστορία των ηγετικών ομάδων και του τρόπου με τον οποίο ασκούσαν την εξουσία τους, του κρατικού μηχανισμού, και κατά δεύτερον, για μια διανοητική ιστορία, μια ιστορία ιδεών. Όποιο κεφάλαιο και αν εξετάσουμε, ο Λιούις ασχολείται με τα μέλη της διοικητικής και διανοητικής ελίτ, την εξέλιξη της σκέψης τους, την ορολογία που χρησιμοποιούσαν (και εν μέρει ανακάλυψαν) και τα μέτρα που πήραν. Εφόσον επικεντρώνεται σε τέτοιο βαθμό στην ιστορία των ιδεών, ο Λιούις φαίνεται να έχει ως αφετηρία την παραδοχή ότι οι άνθρωποι ενεργούν με βάση ιδεολογικά κίνητρα. Αυτό που μια τέτοια οπτική δεν επιτρέπει να φανεί, είναι σε ποιο βαθμό οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις ιδέες για να υπερασπιστούν τα πολιτικά και κοινωνικά συμφέροντά τους. Λογικό επακόλουθο είναι η πολιτική, με την έννοια των προγραμματικών στόχων και της θεσμοθέτησης νόμων και κανόνων να απορροφά περισσότερο την προσοχή του από ό,τι οι διαμάχες εξουσίας στις οποίες εμπλέκονταν την ίδια περίοδο οι παράγοντες της οθωμανικής (και τουρκικής) πολιτικής ζωής. Για το θέμα αυτό, η δίτομη ιστορία του Κάρτερ Φίντλεϋ για τον οθωμανικό αστικό γραφειοκρατικό μηχανισμό, τόσο στο επίπεδο των θεσμών όσο και της κοινωνίας, μας έχει δώσει πολύ πληρέστερη εικόνα⁶.

Η συγκεκριμένη αντιμετώπιση της διανοητικής ιστορίας λειτουργεί σε βάρος της περιγραφής κοινωνικών πραγματικοτήτων. Όταν διαβάσει κανείς το απόσπασμα το σχετικό με τη συνταγματική επανάσταση του 1876⁷, δεν είναι παράλογο να αποκομίσει την εντύπωση πως ήταν το θεατρικό έργο του Ναμίκ Κεμάλ *Η πατρίδα ή Σιλίστρια*, που οδήγησε σε κατάρρευση το παλαιό καθεστώς και όχι ο λιμός στην Ανατολία, η εξέγερση στα Βαλκάνια ή η

δημοσιονομική κρίση. Όταν ο Λιούις γράφει για τη δημοσιονομική κρίση, την αποδίδει στις υπερβολές της αυλής⁸ (και από αυτή την άποψη είναι ξεκάθαρα επηρεασμένος από τους Οθωμανούς μεταρρυθμιστές με τους οποίους ταυτίζεται) και όχι στο τεράστιο βάρος που δημιουργούν, για το είδος του προβιομηχανικού κράτους που ήταν η Αυτοκρατορία, η εισαγωγή ενός στρατού κληρωτών, η απόκτηση σύγχρονου οπλισμού και η διόγκωση του γραφειοκρατικού μηχανισμού. Το ερώτημα για το πώς εφαρμόστηκαν οι μεταρρυθμίσεις στις επαρχίες δεν έχει ουσιαστικά απαντηθεί, το ερώτημα για το τι ακριβώς σήμαιναν για τον μέσο Οθωμανό υπήκοο δεν έχει καν τεθεί. Δεν μαθαίνουμε τι σήμαινε για το λαό η εισαγωγή της στρατεύσης ή η εξάπλωση της πανώλους, ακόμη και αν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτές οι εξελίξεις είχαν πολύ μεγαλύτερη επίδραση από ό,τι οι ιδεολογικές κατασκευές των διανοουμένων της πρωτεύουσας. Κάτι παρόμοιο ισχύει για τις περίφημες μεταρρυθμίσεις της περιόδου του Ατατούρκ. Και σ' αυτή την περίπτωση, επίσης, βλέπουμε τις μεταρρυθμίσεις μέσα από το πρίσμα των ηγετικών ομάδων. Όταν αναλύει, για παράδειγμα, την κατάργηση του φεσιού ή την εισαγωγή του Ελβετικού αστικού κώδικα, το 1926, ο Λιούις αναγνωρίζει ότι υπήρχε αντίσταση, αλλά δεν αναρωτιέται γιατί. Οι αρνητικές αντιδράσεις προέρχονται όλες από «μουσουλμάνους συντηρητικούς»⁹.

Σε όλα αυτά τα ζητήματα, η έρευνα έχει επιφέρει τεράστιες αλλαγές, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Δεν επικεντρώνουμε πια αποκλειστικά το ενδιαφέρον μας στο κεντρικό κράτος, στις ηγετικές ομάδες, τις ιδέες τους και τα μέτρα που εισάγουν.

Στα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, έχει έρθει στο προσκήνιο η οικονομική ιστορία της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Γάλλοι ερευνητές και οι Αμερικανοί και Τούρκοι συνάδελφοί τους που συνδέονται με το ερευνητικό κέντρο Μπρωντέλ, στο Μπίνχαμπτον, έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο σ' αυτή την εξέλιξη. Η εντυπωσιακή μελέτη του Ζακ Τομπί για τα γαλλικά οικονομικά συμφέροντα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία¹⁰ υπήρξε πρωτοποριακή, ενώ στη δεκαετία του 1980, πρακτικά συνεδρίων και μονογραφίες δημοσιεύονταν σε μεγάλη συχνότητα. Κοινό στοιχείο όλων σχεδόν αυτών των δημοσιεύσεων είναι ότι όχι μόνο χαρτογραφούν τις εξελίξεις στο πλαίσιο της ύστερης οθωμανικής οικονομίας, αλλά προσπαθούν επίσης να τις εντάξουν στο πλαίσιο της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας με κέντρο την Ευρώπη. Αυτό δεν είναι συμπτωματικό. Πολλοί από τους ιστορικούς που έχουν δουλέψει μ' αυτό τον τρόπο, ιστορικούς σαν τον Ντόναλντ Κουότερτ, τον Σεβκέτ Παμούκ, τον Τσαλάκ Κεϊντέρ, την Χουρί Ισλάμογλου και τον Ρεσάτ Κασαμπά, έχουν εμπνευστεί από τις ιδέες του Άντρε Γκύντερ Φρανκ και ιδιαίτερα από το μοντέλο της «κοσμο-οικονομίας» του Ιμάνουελ Βαλλερστάιν. Είναι σημαντικό, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι η καλύτερη εργασία που προέκυψε από αυτή τη σχολή αναδεικνύει την ανεπάρχεια αυτού του μοντέλου. Ο Κουότερτ, για παράδειγμα, εξηγεί πώς η οθωμανική βιοτεχνία,

αντί να παρακμάσει ή να εξαφανιστεί κάτω από την επίδραση της ενσωμάτωσης της οθωμανικής οικονομίας στην περιφέρεια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος όπως θα ήταν αναμενόμενο, προσαρμόστηκε και αντιστάθηκε στη βίαιη εισβολή των Ευρωπαίων επιστρατεύοντας τον παράκτιο έλεγχο, τη χρήση εισαγόμενων αγαθών και την εκμετάλλευση των περιφερειακών αγορών¹¹. Ο Κασαμπά αποδεικνύει ότι η αρμενική και ελληνική αστική τάξη δεν αποτελούσαν, στην πραγματικότητα, ομάδες που λειτουργούσαν συμπληρωματικά ως προς τους Ευρωπαίους και ότι ανταγωνίζονταν με επιτυχία τους καπιταλιστές των Μεγάλων Δυνάμεων¹².

Η κοινωνική ιστορία, φυσικά, συνδέεται και με την οικονομική. Δύο από τα καθοριστικά συλλογικά έργα σ' αυτό το πεδίο, το *Οικονομίες και κοινωνίες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, που επιμελήθηκαν οι Ζαν-Λουί Μπακέ Γκραμμόν και Πολ Ντιμόν, το 1983 και το *Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Τουρκίας* που επιμελήθηκαν οι Χαλίλ Ιναλτσίκ και Οσμάν Οκιάτ το 1980, φανερώνουν τη σύνδεση ανάμεσα στα δύο πεδία ήδη στους τίτλους τους. Ο Πολ Ντιμόν, μαζί με τον Τούρκο πολιτικό επιστήμονα Μετέ Τουντζάι, μπορούν να θεωρηθούν πρωτοπόροι της ιστορίας του οθωμανικού σοσιαλισμού, ενώ ο Ντόναλντ Κουότερτ ήταν ο πρώτος που μας έδωσε μια εικόνα της ζωής των Οθωμανών εργατών στους σιδηροδρόμους, τις αποβάθρες και τα ορυχεία¹³. Το ταπεινότερο σκαλοπάτι στην οθωμανική κοινωνική κλίμακα, εκείνο των δούλων, αποτέλεσε για πρώτη φορά αντικείμενο έρευνας στη μελέτη για το οθωμανικό δουλεμπόριο, του Εχούντ Τολεντάνο¹⁴.

Εδώ και δεκαπέντε χρόνια, οι ιστορικοί είναι σε θέση να βασιστούν σε συμπαγείς ιστορικές δημογραφικές μελέτες, όπως εκείνες που δημοσιεύτηκαν από τον Κεμάλ Καρπάτ¹⁵ και ιδιαίτερα, τον Τζάστιν Μακάρθου¹⁶. Οι μελέτες αυτές χρησιμοποιούν στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από εκείνους, που –σύμφωνα με τον Μακάρθου– ήταν οι μόνοι που μπορούσαν πραγματικά να κάνουν υπολογισμούς: τα στελέχη της οθωμανικής διοίκησης. Χάρη στις μελέτες τους, μπορούμε να απαντήσουμε σε ερωτήσεις για το μέγεθος και τη σύνθεση του ύστερου οθωμανικού πληθυσμού με τέτοια ακρίβεια που θα ήταν αδιανόητη είκοσι χρόνια πριν. Ο Αλέν Ντουμπέν και ο Τζεμ Μπεχάρ έχουν αποδείξει πόσο χρήσιμες μπορεί να είναι οι δημογραφικές έρευνες σε μικροκλίμακα στο βιβλίο τους για τον κύκλο ζωής των νοικοκυριών στην οθωμανική πρωτεύουσα¹⁷.

Εκτός από την ανάπτυξη της κατεξοχήν κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, οι εργασίες Γάλλων τουρκολόγων όπως ο Φρανσουά Ζορζόν, ο Πολ Ντιμόν και ο Στέφανος Γεράσιμος διεύρυναν το φάσμα της πολιτισμικής ιστορίας προς μια ιστορία των νοοτροπιών που προσπαθεί να χαρτογραφήσει τις διαφορετικές απόψεις και κοσμοθεωρίες μιας κοινωνίας και που τελικά ταυτίζεται με την κοινωνική ιστορία¹⁸.

Ήδη από το 1973, ο Χαλίλ Ιναλτσίκ προσπάθησε να δει πώς έγιναν δε-

κτές οι μεταρρυθμίσεις του 19ου αι. στις βαλκανικές επαρχίες στο άρθρο του «Η εφαρμογή του Τανζιμάτ και οι κοινωνικές συνέπειές της»¹⁹. Από τότε, πολλές επιμέρους μελέτες, που βασίστηκαν στα οθωμανικά αρχεία στα Βαλκάνια και στον αραβικό κόσμο, μας έδωσαν πολύ πιο ολοκληρωμένη εικόνα του τι πραγματικά συνέβη στις περιοχές αυτές (σε αντίθεση με ό,τι οι γραφειοκράτες της Κωνσταντινούπολης θεωρούσαν ότι θα έπρεπε να έχει συμβεί).

Η οικονομική ιστορία της περιόδου της Δημοκρατίας έχει κάνει σημαντικά βήματα χάρη στη δουλειά ειδικών όπως ο Ζβι Γιεχουντά Χέρσλαγκ²⁰, ο Οσμάν Οκιάρ και ο Ουίλλιαμ Χέιλ²¹. Έχουμε, πλέον, μια σχετικά ρεαλιστική εικόνα για την οικονομική ανάπτυξη, την παραγωγή και τη διανομή του εισοδήματος. Δεν μπορεί να πει κανείς το ίδιο για την κοινωνική ιστορία της Δημοκρατίας. Ο Σείμους Γκιουζέλ²² και άλλοι έχουν κάνει σημαντική δουλειά γύρω από τις εργασιακές σχέσεις και το εργατικό κίνημα, αλλά απουσιάζει σχεδόν εντελώς μια ιστορία «γραμμένη από τα κάτω», μια ιστοριογραφία που να επικεντρώνεται στις εμπειρίες των απλών ανθρώπων και τον τρόπο που προσέλαβαν τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού.

Ολοκληρώνοντας το πρώτο αυτό μέρος, μπορεί κανείς να πει πως η πιο σημαντική εξέλιξη σ' αυτό τον τομέα της τουρκολογίας ήταν ότι η ιστορία των ιδεών και των θεσμών, του κεντρικού κράτους και των ηγετικών ομάδων, παραχώρησε τη θέση της σε μια πολύ πιο ευρεία προσέγγιση στην οποία η ιστορία των νοοτροπιών, η κοινωνική ιστορία, η δημογραφία και η οικονομία παίζουν σημαντικό ρόλο, αν και η διαδικασία αυτή έχει προχωρήσει περισσότερο για την τελευταία περίοδο της Αυτοκρατορίας από ό,τι για την περίοδο της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας.

2. Χρονολόγηση

Το δεύτερο στοιχείο του βιβλίου που μπορεί να θεωρηθεί ξεπερασμένο, αφορά το βαθμό συνέχειας ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Προεδρευόμενη Δημοκρατία και τη συνακόλουθη περιοδολόγηση. Έχουμε ήδη σχολιάσει την αμφιθυμία του Λιούις σχετικά με το ζήτημα αυτό. Θεωρεί τη δημιουργία της σύγχρονης Τουρκίας μακρά διαδικασία, αλλά ταυτόχρονα διαπιστώνει μια «ριζική και βίαιη ρήξη σ' αυτή τη διαδικασία μετά το 1918, όταν κάτι εντελώς καινούργιο κάνει την εμφάνισή του με την μορφή του κινήματος εθνικής αντίστασης στην Ανατολία». Αυτό που αδυνατεί κανείς να διακρίνει σε αυτή την προσέγγιση, είναι σε ποιο βαθμό το συγκεκριμένο κίνημα και η δημοκρατία που προήλθε από αυτό, ήταν το αποτέλεσμα του ίδιου κύκλου Νεοτούρκων πολιτικών και αξιωματικών που είχαν υποκινήσει τη συνταγματική επανάσταση του 1908 και σε ποιο βαθμό ήταν το αποτέλεσμα συνειδητού σχεδιασμού εκ μέρους αυτών των Νεοτούρκων. Νομίζω πως η δουλειά μου έχει συμβάλει στο να αναθεωρηθούν σημαντικά οι απόψεις σ' αυτό το πεδίο²³. Το βασικό συμπέρασμά μου είναι ότι η παραδο-

σιακή περιοδολόγηση, που ακολούθησε ο Λιούις και που θεωρεί το *Μιλλί Μουτζαντελέ* (εθνικό αγώνα) μεταξύ 1919 και 1922 ως την πρώτη φάση της ιστορίας της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, διαστρέφει τα πράγματα για δυο λόγους: πρώτον, η πρωτοβουλία γι' αυτό τον αγώνα ανήκε στους ίδιους εκείνους ηγέτες των Νεοτούρκων που είχαν καταλάβει την εξουσία στην Τουρκία μεταξύ 1913 και 1918, και δεύτερον, η ανακήρυξη της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας υπήρξε στην πραγματικότητα αποτέλεσμα ενός πραξικοπήματος στο εσωτερικό του κινήματος για την υπεράσπιση των εθνικών δικαιών. Αυτό υπήρξε αποτέλεσμα της δράσης μιας ριζοσπαστικής πτέρυγας υπό την καθοδήγηση του Μουσταφά Κεμάλ πασά Ατατούρκ. Για τη μεγάλη πλειοψηφία, όχι μόνο του απλού λαού, αλλά επίσης της ηγεσίας, ο σκοπός του αγώνα μεταξύ 1918 και 1922 δεν ήταν η ίδρυση ενός τουρκικού κράτους αλλά η διατήρηση του οθωμανικού σουλτανάτου και χαλιφάτου. Με λίγα λόγια το σημείο τομής στη μεταπολεμική ιστορία δεν είναι το 1918 αλλά το 1923. Κατά την άποψή μου, για το λόγο αυτό ο Λιούις κάνει λάθος όταν (μιλώντας για την κατάσταση το 1919) σημειώνει:

Ένα νέο τουρκικό κράτος έκανε την εμφάνισή του στην Ανατολία. (σ. 242)

Πρόσφατες εργασίες Τούρκων ιστορικών όπως του Σελίμ Ιλκίν, του Ιλχάν Τεκελί, του Μπουλέντ Τανέρ και του Ενγκίν Μπερμπέρ για τα τοπικά αντιστασιακά κινήματα και του Αχμέτ Ντεμιρέλ για την πρώτη εθνική συνέλευση στην Άγκυρα φαίνεται να επιβεβαιώνουν τη σημασία των οργανώσεων των Νεοτούρκων για το κίνημα εθνικής αντίστασης, και έτσι τη συνέχεια της Αυτοκρατορίας.

Σημαντικός λόγος που επιτρέπει στον Λιούις να αντιμετωπίζει το κίνημα για την εθνική ανεξαρτησία ως κάτι νέο, είναι η αδιαφορία του για εκείνη ακριβώς την περίοδο που έχει υπάρξει ταυτόχρονα η πιο τραυματική αλλά και η πιο δημιουργική φάση στη νεότερη τουρκική ιστορία: τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Λιούις αφιερώνει κυρίως την προσοχή του στις συζητήσεις μεταξύ Νεοτούρκων διανοουμένων και δημοσιογράφων στις αρχές του πολέμου, αλλά τον ίδιο τον πόλεμο τον αντιπαρέρχεται με δύο προτάσεις:

Ενώ συζητούσαν ακόμη το ζήτημα αυτό, τον Οκτώβριο του 1914, οι Τούρκοι εμπλέχθηκαν σε έναν μεγάλο ευρωπαϊκό πόλεμο, ως σύμμαχοι μιας ομάδας ευρωπαϊκών δυνάμεων εναντίον κάποιας άλλης. Ως το 1918, ήταν πια σαφές ότι τα περιθώρια γι' αυτούς είχαν εξαντληθεί²⁴.

Ο Λιούις όχι μόνο δεν εξηγεί τίποτε σχετικά με αυτή τη μοιραία εμπλοκή, αλλά αδιαφορεί και για τις εξελίξεις που ακολούθησαν και που συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της Τουρκίας μετά τον πόλεμο:

– Πρώτον, την κατάργηση των διομολογήσεων, μακροαίωνων οικονομι-

κών και δικαστικών προνομίων που παραχωρούνταν στους Ευρωπαίους και τους προστατευόμενους τους στο χώρο της Αυτοκρατορίας και την εισαγωγή μιας εθνικιστικής οικονομικής πολιτικής, που είχε στόχο τη δημιουργία μιας ιθαγενούς μουσουλμανικής τάξης εμπόρων και βιομηχάνων. Αυτή η πολιτική ενίσχυσης της *Μιλλί Ικτισάτ* (εθνικής οικονομίας), που έχει περιγραφεί λεπτομερώς από τον Ζαφέρ Τοπράκ στο βιβλίο του με τον ομώνυμο τίτλο²⁵, αποτελεί προάγγελο της οικονομικής πολιτικής της Δημοκρατίας που είχε επίσης στόχο τη δημιουργία μιας εθνικής αστικής τάξης υπό την προστασία μιας στρατιωτικής-γραφειοκρατικής ηγετικής ομάδας.

– Δεύτερον, την πολιτική εκφοβισμού και διακρίσεων εκ μέρους του Νεοτουρκικού καθεστώτος που οδήγησε στην έξοδο εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων και τον εκποτισμό και θάνατο πιθανόν επτακοσίων ως οκτακοσίων χιλιάδων Αρμενίων. Στο θεματικό μέρος του βιβλίου του, ο Λιούις κάνει λόγο για ένα «ολοκαύτωμα το 1916, όπου χάθηκαν ενάμισι εκατομμύριο Αρμένιοι». Αυτό σημαίνει, παρεμπιπτόντως, ότι σε σχέση με τα μεγέθη αποδέχεται τους πιο ακραίους αρμενικούς ισχυρισμούς. Αλλά περιγράφει τα γεγονότα ως έναν «αγώνα ανάμεσα σε δύο έθνη για την κατοχή της ίδιας πατρίδας» και δεν συνδέει καθόλου αυτό το γεγονός με τη μετέπειτα ιστορία. Πολύ συχνά, στο χώρο της τουρκολογίας ξεχνάμε ότι το σύγχρονο τουρκικό κράτος δημιουργήθηκε μέσω «εθνοκάθαρσης» σε μαζική κλίμακα. Η ιστοριογραφία η σχετική με το θέμα, επί ογδόντα χρόνια, έχει εγκλωβιστεί σε μια πολύ φορτισμένη συναισθηματικά πολεμική μεταξύ Τούρκων και Αρμενίων. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η έρευνα που πραγματικά μας δίνει μια καλύτερη εικόνα για το τι συνέβη στα φοβερά χρόνια 1915-17, έχει γίνει σχεδόν αποκλειστικά από Αρμένιους ιστορικούς, όπως οι Βακάν Νταντιριάν και Άρα Σαραφιάν. Ταυτόχρονα, Έλληνες ιστορικοί όπως ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης και ο Αλέξης Αλεξανδρής ασχολούνται συστηματικά με την έρευνα σχετικά με το ενάμισι εκατομμύριο Ελληνορθόδοξων που έζησαν στην Ανατολία πριν από το 1922. Στην Τουρκία, μόνο ένα μικρό βιβλίο έχει δημοσιευτεί για την ανταλλαγή πληθυσμών με την Ελλάδα. Ο Τανέρ Ακτσάμ, κοινωνιολόγος που εργάζεται σε ένα ερευνητικό κέντρο στο Αμβούργο, εδώ και χρόνια υπογραμμίζει τη σημασία που έχει, ευρύτερα για την τουρκική κοινωνία, αυτή η συνηχισμένη σιωπή για την πολιτική των Νεοτούρκων απέναντι στις εθνότητες²⁶. Ένα ιδιαίτερα λεπτό ζήτημα που έχει προβληθεί κυρίως από τον Ακτσάμ είναι το γεγονός ότι πολλοί από εκείνους που είχαν αναμειχθεί ενεργά στις διώξεις κατά των Αρμενίων, και έπρεπε έτσι να φοβούνται είτε την εκδίχηση εκείνων είτε την τιμωρία τους από τους Βρετανούς, έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στον εθνικό αγώνα και υπήρξαν ιδρυτικά στελέχη της Δημοκρατίας²⁷.

– Τρίτον, την απώλεια των αραβικών επαρχιών που βρισκόνταν υπό οθωμανικό έλεγχο επί τέσσερις αιώνες και που ακολουθεί αμέσως μετά την απώλεια (στους Βαλκανικούς Πολέμους, με τους οποίους επίσης ο Λιούις

δεν ασχολείται διεξοδικά) των πιο κεντρικών ευρωπαϊκών εδαφών που υπήρξαν οθωμανικά επί πεντακόσια χρόνια. Η απώλεια αυτών των παραδοσιακά αυτοκρατορικών περιοχών έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη μιας διακριτής τουρκικής ταυτότητας. Σε τελευταία ανάλυση, ας μην ξεχνάμε ότι οι θεμελιωτές της Δημοκρατίας είχαν παρακολουθήσει από κοντά αυτά τα γεγονότα, και συχνά στο μέτωπο²⁸.

– Τελικά τον ίδιο τον πόλεμο. Ο Τζάστιν Μακάρθου έχει περιγράψει πώς δέκα χρόνια συνεχών εχθροπραξιών μετέτρεψαν την Ανατολία σε μια χώρα γεμάτη χήρες (με πληθυσμιακές απώλειες δύομισι εκατομμυρίων μουσουλμάνων και εκατοντάδων χιλιάδων χριστιανών αποκλειστικά εξαιτίας του πολέμου, των διώξεων, του λιμού και των επιδημιών)²⁹, ενώ κι εγώ προσπάθησα να κάνω σαφές πως και μόνο το να υπηρετείς στον οθωμανικό στρατό σήμαινε θανατική καταδίκη³⁰. Προς το παρόν, το ενδιαφέρον όσων ασχολούνται με τους Νεότουρκους για την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, φαίνεται να αυξάνεται εντυπωσιακά.

Συμπερασματικά, θα έλεγα ότι είναι πλέον σαφές πως, εξαιτίας της αδιαφορίας του για τον Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Λιούις παραγνωρίζει εξελίξεις που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης Τουρκίας.

3. Το μοντέλο του εκσυγχρονισμού

Η τρίτη, και ταυτόχρονα πιο σημαντική παράμετρος αυτής της έλλειψης αφορά το μοντέλο, την κυρίαρχη αντίληψη για την ιστορία που διαπερνά ολόκληρο το βιβλίο· πρόκειται για το μοντέλο του εκσυγχρονισμού. Ο Λιούις αντιμετωπίζει την ιστορία της Τουρκίας διαλεκτικά ως τον αγώνα μιας φωτισμένης ηγετικής ομάδας, που είναι ανοιχτή στις δυτικές ιδέες (οι γραφειοκράτες του Τανζιμάτ, οι Νέοι Οθωμανοί, οι Νεότουρκοι και οι Κεμαλιστές) εναντίον εκπροσώπων παραδοσιακών, κατεξοχήν θρησκευτικών αξιών. Σιγά-σιγά και με μεγάλο κόστος, η ηγετική ομάδα των Τούρκων μεταρρυθμιστών κατορθώνει να μετατρέψει τελικά την Τουρκία σε μια σύγχρονη χώρα κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Αν και πουθενά δεν ορίζει με σαφήνεια πώς αντιλαμβάνεται το «σύγχρονο», είναι σαφές ποια είναι η σημασία του όρου αυτού για τον Λιούις: εθνικό κράτος, συνταγματικό-κοινοβουλευτικό καθεστώς και εκβιομηχάνιση. Αλληλένδετη με την αντίληψή του περί νεωτερικότητας είναι η έννοια της κοσμικής εξουσίας – η αποπομπή θρησκευτικών στοιχείων από την κυβέρνηση, το νόμο, την εκπαίδευση και την κουλτούρα. Όπως και για τους Τούρκους κεμαλιστές, εκσυγχρονισμός και κοσμική εξουσία φαίνεται να είναι γι' αυτόν έννοιες ταυτόσημες³¹.

Για τον Λιούις –και αυτό, επίσης είναι χαρακτηριστικό σε συγγραφείς της σχολής του εκσυγχρονισμού– η εξέλιξη του σύγχρονου, δυτικού πολιτισμού υπήρξε αναπόδραστη. Υπάρχει αντίσταση, τόσο ανάμεσα στις ηγετικές ομάδες όσο και από τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού, αλλά η αντίσταση

αυτή είναι το κύκνειο άσμα παραδοσιακών ομάδων που θα αποδειχθούν τελικά παραωχημένες νησίδες μέσα σε μια σύγχρονη κοινωνία. Σ' αυτές ακριβώς αναφέρεται ο Λιούις όταν λέει πως κατά την ανακήρυξη της Δημοκρατίας:

Δεν ήταν όλοι οι πρώην υπήκοοι του σουλτάνου σε θέση να δουν την πορεία των γεγονότων με τον ίδιο ιστορικό ρεαλισμό. (σ. 257)

Απ' αυτή την άποψη, το βιβλίο αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό προϊόν των δεκαετιών του '50 και του '60. Από τότε, οι σύγχρονες εξελίξεις στην Τουρκία, και τον ισλαμικό κόσμο γενικά, μας έχουν επιβάλει να είμαστε περισσότερο σκεπτικιστές. Το γεγονός ότι το κοσμικό εθνικό κράτος στην Τουρκία διατηρήθηκε, κατά τα τελευταία σαράντα χρόνια, μόνο με τη βοήθεια τεσσάρων στρατιωτικών πραξικοπημάτων και συνεχών περιορισμών των πολιτικών δικαιωμάτων, τείνει να υποβαθμίσει την αισιόδοξη εικόνα που παρουσιάζει την Τουρκία ως μια χώρα που η «επανάσταση του εκδυτικισμού έχει ολοκληρωθεί και δεν απειλείται» και όπου «οι κοινωνικές αλλαγές που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν την ανακήρυξη της Δημοκρατίας συνεχίστηκαν, και έτσι ενισχύθηκαν αλλά και διευρύνθηκαν οι νέες ομάδες και τα στοιχεία των οποίων τα συμφέροντα και οι προσδοκίες συνδέονται με την ελευθερία».

Το συμπέρασμα του Λιούις ότι ο εθνικισμός του Ατατούρκ ήταν «υγιής και λογικός», χωρίς «αλαζονεία που προσβάλλει τα δικαιώματα και τις φιλοδοξίες άλλων εθνών» ήταν από μόνο του παράδοξο, αν λάβουμε υπόψη μας την καταστολή εκτεταμένων κουρδικών εξεγέρσεων στις δεκαετίες του '20 και του '30· σήμερα, μετά από δεκατέσσερα χρόνια ανοιχτού πολέμου ανάμεσα στον τουρκικό στρατό και το PKK, μοιάζει σχεδόν σουρεαλιστικό. Γενικότερα, μπορεί να θεωρήσει κανείς εντυπωσιακό το γεγονός ότι το πρόβλημα της κουρδικής κοινότητας στην Τουρκία δεν απασχολεί καθόλου το συγγραφέα, ούτε καν στο κεφάλαιο για την «κοινότητα και το έθνος». Κάτι τέτοιο, βέβαια, θα ήταν αδύνατο σήμερα. Όχι μόνο ο συνεχιζόμενος πόλεμος προπαγάνδας, αλλά επίσης και οι μελέτες πολύ σημαντικών διανοουμένων όπως ο Άντριους³² και ο βαν Μπρούνεσεν³³ έχουν υπογραμμίσει την εθνοτική πολυπλοκότητα της Τουρκίας, που είχε συγκαλυφθεί κατά την κεμαλική περίοδο από τη διαδικασία οικοδόμησης εθνικού κράτους.

Δεν είναι ανάγκη να ξεετάσει κανείς μόνο τις βραχυπρόθεσμες συνέπειες και τα όρια της εθνικιστικής πολιτικής που είχε ως στόχο την εκκοσμίκευση και τον εκσυγχρονισμό, για να αμφισβητήσει τη διάκριση που κάνει ο Λιούις ανάμεσα στο σύγχρονο και το αντιδραστικό. Ίσως η μεγαλύτερη επιτυχία της ηγετικής ομάδας που ευαγγελιζόταν τον εκσυγχρονισμό της Τουρκίας να είναι το ίδιο το γεγονός ότι έχει χάσει το μονοπώλιο σε θέματα πολιτικής και κουλτούρας. Μέσω της επέκτασης της ανώτερης εκπαίδευσης και του πλούτου έχει έρθει στο προσκήνιο μια πολυάριθμη και δραστήρια με-

σαία τάξη, σημαντικό μέρος της οποίας θεωρεί πλέον πως η ισχυρή θρησκευτική συνείδηση δεν είναι ασύμβατη προς τον σύγχρονο τρόπο ζωής. Οι κοινωνικοί επιστήμονες που ασχολούνται με το Ισλάμ στην Τουρκία, όπως ο Σερίφ Μάρντιν, η Νιλουφέρ Γκιολέ και ο Σενσέρ Αγιατά έχουν συνειδητοποιήσει ότι κινήσεις σαν και αυτή του τάγματος των Νουρτζού ή του Κόμματος Ευημερίας δεν είναι απλώς «αντιδραστικές» ή «φονταμενταλιστικές». Αντίθετα, υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ιδεολογικές κινήσεις που εγγράφονται στο πλαίσιο της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας και προσπαθούν να διαμορφώσουν μια πρόταση για τα προβλήματα που συνδέονται μ' αυτή³⁴.

Δυστυχώς, η συζήτηση ανάμεσα σε ιστορικούς της σύγχρονης Τουρκίας είναι λιγότερο παραγωγική. Το 1993, το βιβλίο του Φερόζ Αχμάντ, μαθητή του Λιούις (το οποίο έχω ήδη αναφέρει), *Δημιουργία της σύγχρονης Τουρκίας* (*The Making of Modern Turkey*) είναι ένα πρώτο δείγμα της επιβίωσης του εκσυγχρονιστικού μοντέλου που χαρακτηρίζεται από διχοτομικές αντιθέσεις και απλοποιήσεις. Για παράδειγμα, ας δούμε τα παρακάτω αποσπάσματα:

Το εθνικιστικό κίνημα υπήρξε ευπρόσδεκτο από όλους, με εξαίρεση τους αντιδραστικούς

ή

Η εκκοσμίκευση ήταν επίσης ευπρόσδεκτη σχεδόν από όλους. (σ. 63)

Στην ίδια την Τουρκία, η ανάπτυξη ενός δυνατού ισλαμικού κινήματος έχει οδηγήσει σε πόλωση, από την οποία πολλοί διανοούμενοι αισθάνονται να απειλούνται και επιστρέφουν στο αρχικό κεμαλικό μοντέλο εκσυγχρονισμού.

Συμπέρασμα

Ποιο θα μπορούσε να είναι, λοιπόν, το συμπέρασμά μας, τόσο σχετικά με το *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, όσο και σχετικά με την ανάπτυξη αυτού του τμήματος της τουρκολογίας, κατά τα τελευταία σαράντα χρόνια;

Νομίζω ότι μπορούμε να πούμε με απόλυτη βεβαιότητα ότι το βιβλίο αυτό είναι παρωχημένο από πολλές απόψεις. Κατά μια έννοια ευτυχώς, γιατί αυτό σημαίνει ότι η τουρκολογία έχει προχωρήσει. Σε τρία σημαντικά θέματα, έχουμε πλέον πολύ πιο άρτια και πλούσια εικόνα της τουρκικής ιστορίας. Κατά πρώτον, το ενδιαφέρον των ιστορικών τράβηξαν τελικά και οι απλοί άνθρωποι. Δεν ενδιαφερόμαστε μόνο για το αν οι Νεότουρκοι ήταν Οθωμανοί, Ισλαμιστές ή φιλοδυτικοί, θέλουμε επίσης να ξέρουμε αν η πολιτική τους προκαλούσε λιμό στον πληθυσμό· δεν αναλύουμε μόνο τι σήμαινε ο «λαϊκισμός» στην κεμαλική ιδεολογία, θέλουμε να ξέρουμε αν οι εργάτες

είχαν το δικαίωμα να οργανώνονται ή να απεργούν. Κατά δεύτερον, είναι πλέον σαφές ότι οι εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν αποτέλεσαν μόνο ένα οπλοστάσιο, ή ένα εργαστήριο για τη Δημοκρατία, αλλά ότι η ηγετική ομάδα των Νεοτούρκων έθεσε σε κίνηση μια σειρά από διαδικασίες που καθόρισαν την εικόνα της Τουρκίας μετά το 1923. Έχουμε συνειδητοποιήσει, ή θα έπρεπε να συνειδητοποιήσουμε, ότι η Τουρκία φέρει τις πληγές ενός κράτους που έχασε, μέσα σε ένα διάστημα πέντε ετών, τις επαρχίες της οι οποίες για αιώνες θεωρούνταν κεντρικές και θα μπορούσε να επιβιώσει μόνο μετά από μαζική και ανελέητη εθνοκάθαρση. Τρίτον, η ιστοριογραφία μας δεν χρειάζεται πλέον να βρίσκεται εγκλωβισμένη σε μια απλοποιητική εικόνα αντιπαράθεσης ανάμεσα, αφενός, στις ηγετικές εκσυγχρονιστικές ομάδες που έχουν επηρεαστεί από τη μαγική ράβδο της Δύσης και, αφετέρου, σε αντιδραστικούς θρησκευτικούς παράγοντες. Είναι φανερό ότι η διαδικασία εκσυγχρονισμού που η Τουρκία έχει ακολουθήσει στα τελευταία διακόσια χρόνια, είναι ένα πολύπλευρο φαινόμενο, που προκαλεί πολύ διαφορετικές αντιδράσεις και ότι πολλές από αυτές τις αντιδράσεις, ακόμη και αν χαρακτηρίζονται ως «ισλαμικές» ή παραδοσιακές, δεν δηλώνουν απαραιτήτως απόρριψη της διαδικασίας εκσυγχρονισμού. Είναι πιθανόν μάλιστα να αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο ο εκσυγχρονισμός μπορεί να διεισδύσει ευκολότερα σε μια ισλαμική κοινωνία.

Ωστόσο, η μελέτη του Λιούις παραμένει ένα σημαντικό βιβλίο. Μια συνολική θεώρηση γραμμένη με μαεστρία, με ξεκάθαρο κεντρικό άξονα, πλούσιο στις λεπτομέρειές του και βασισμένο σε εκπληκτικές γνώσεις. Σε κανένα έργο δεν καθρεφτίζεται καλύτερα ο αγώνας των οθωμανικών και αργότερα των τουρκικών ηγετικών ομάδων να ενταχθούν στον σύγχρονο κόσμο. Και το γεγονός μόνο ότι το βιβλίο μπορεί να χρησιμεύσει ως θέμα για μια διάλεξη σαράντα χρόνια αργότερα, σημαίνει πολλά για τις αρετές του. Θα ήμουν ευτυχής αν το βιβλίο μου *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας* έχει μετά από σαράντα χρόνια την ίδια τύχη.

ERIK JAN ZÜRCHER